

ר' אביעד הכהן

עקבות לשון חכמים ב"משנה תורה" להרמב"ם*

לשונו של הרמב"ם ב"משנה תורה", כמו רובי תורתו, משכה את עינם של חכמים שביקשו לחשוף את צפונותיה, לעמוד על מאפייניה, ומתוך כך – לנסות ולמצות ממנה ובה כללים שיבארו ויבהירו את הדרך שהלך בה ה"נשר הגדול" בחיבורו. ואף-על-פי-כן, עדיין חסרים אנו מחקר כולל המקיף את מכלול התופעות העולות מן החיבור. העושים במלאכה בחרו להם פרטים ופרטי-פרטים ומהם ביקשו לבנות בניין שלם. מתוך כך נתברר, שלא תמיד עומדים כללים היפים למקום פלוני בחיבור אף להלכה אלמונית, וכבר היו שניסו לפקפק בעצם קיומם של כללים היפים לחיבור כולו. מכל מקום, ידי ספק לא יצאנו, ומאחר ונאמנה עלינו עדות רבינו על מידת הזהירות שנהג בתלמודו – שומה עלינו לפשפש בו, עד כמה שידנו, יד כהה, מגעת, ולנסות למצות מתוכו את שניתן.

במאמר זה אבקש לנסות ולהתחקות אחר היבט אחד ב"משנה תורה", שעד עתה לא ניתנה לו תשומת-הלב הראוייה, והוא: מידת ואופן שימוש של הרמב"ם בלשון המשנה, היא "לשון חכמים". לתוצאות בירורו של עניין זה השלכות החורגות מההיבט הלשוני הצר, ובמקרים מסויימים יש בהן כדי פתרון והבנה מהותיים של כמה הלכות מוקשות-לכאורה ב"משנה תורה", ומציאת מקורן (כפי שיודגם להלן).

האבחנה בין "לשון תורה" ל"לשון חכמים", שזכתה בדורות האחרונים לעיון ולימוד מקיפים מוצאת את ביטוייה במציאות החיים הריאלית בארץ-ישראל, כפי שהיא משתקפת בדברי התלמוד (חולין קלז, ב):

כי סליק איסי בר היני אשכחיה לר' יוחנן דקא מתני ליה לבריה "רחלים".
אמר ליה: אתנייה "רחלות!". אמר ליה: כדכתיב "רחלים מאתים". אמר
ליה: לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן.

אבחנה זו הלכה ונתחזקה בתורתן של ראשונים¹ שפעמים מצאו בה יישוב

(*) פרק מתוך חיבור על דרכי הרמב"ם בספר "משנה תורה". ראה גם מאמרי: "ציוו חכמים" – פרק בלשונות הרמב"ם בספר משנה תורה, שנתון המשפט העברי יד"טו (תשמ"ח-תשמ"ט) עמ' 113 – 120.

1. ראה: י' לוינגר, "על העיון והדקדוק בדברי הרמב"ם ומגבלותיהם", בר אילן (רמת-גן, תשכ"ג) 246-269; י' לוינגר, "דרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם" (ירושלים, תשכ"ה) עמ' 13-33; וראה מאמרי הנ"ל. מכל-מקום גם לשיטתו של לוינגר, טרם הועמדה על מכונה אותה אמת-מידה שתבור את הלשונות השונות ותורה לנו איזו מהן טעונה דקדוק ואיזו מהן – לשם סגנון בלבד, מכלל דלא בעי "דרישה".
2. בעיקר על-ידי ח' ילון וי' קוטשר ז"ל, ויבדלחט"א מ' בר-אשר, תלמידיהם ותלמידי-תלמידיהם.
3. החומר הרב המצוי בכתבי הראשונים, המאיר את יחסם לרבדיה השונים של לשון-

לבעיות שנתקלו בהן אגב הילוכם בפרשנות המקרא או בסוגיות התלמוד, והשפעותיה ניכרות אף במישור ההלכה הצרופה.

עדותו של הרמב"ם

הרמב"ם מקדיש מקום מיוחד לדרך הסגנונית בה נקט בכתיבת "היד החזקה". מדבריו, ניתן ללמוד על החשיבות שייחס ללשון ולסגנון בחיבור "היד החזקה". בהקדמתו ל"משנה תורה" הוא כותב:

וכן ראיתי לנכון שלא אחברנו (– את משנה תורה) בלשון כתבי הקודש, כיוון שאותו הלשון המקודש מצומצם מדי בשבילנו היום להשלים בו על עניני הדינים. גם לא אחברנו בלשון התלמוד, כיוון שאין מבינים אותו היום מבני עמנו אלא יחידים, ומילים רבות זרות וקשות אפילו לבקיאים בתלמוד; אלא אחברנו בלשון המשנה כדי שיהא קל לרוב בני אדם.

מהקדמה זו למדים אנו על מידת הדיוק שביקש הרמב"ם להעמיד ביסוד חיבורו. הרמב"ם מאבחן את שלשת רבדיה של הלשון: "לשון כתבי הקודש", דהיינו: לשון המקרא; "לשון התלמוד" – הארמית (ואפשר שאף העברית שבפי האמוראים בכלל זה, ראה להלן); ו"לשון המשנה" – היא-היא "לשון חכמים", בה ביקש לעשות שימוש, כדי שיהא הספר "קל לרוב בני האדם".

מודעותו של הרמב"ם לרובד הלשוני שמייצגת לשון המשנה, השונה מלשון המקרא אינה צריכה לפנים. כבר בשחר ימיו, עת עסק בפירוש המשנה, מקדיש הוא מקום לבחינת אופייה המיוחד של לשון-חכמים. הדוגמה הידועה מפירושו לריש משנת תרומות (מהד' קאפח, עמ' קסז) מבטאת זאת בצורה חדה ובהירה:

- הקדש טרם זכה למחקר ממצה. אי"ה אויביל ואדון בו במקו"א.
4. ראה את רשימת המאמרים שהובאו ע"י נ' רקובר, אוצר המשפט (ירושלים, תשל"ה) עמ' 105, מס' 2850-2860; מ' אלון, המשפט העברי, 1001-997; ר"י טברסקי הקדיש לנושא זה פרק מיוחד במבואו (האנגלי) המקיף ל"משנה תורה" (1980) עמ' 324-355; וכן: ב"ז בכר. בסוף ספר "ערכי מדרש" (ת"א, תרפ"ג) עמ' 324-341. וראה עוד את רמזתו של י"ל זלוטניק, סיני יט (תש"ו) עמ' עז.
 5. על מגבלות השימוש בעדות מחבר על יצירתו הוא, ראה את דבריו של הר"י קנפנטון, "דרכי הגמרא" (וינה תרנ"א, עמ' 15); "לעולם בכל ספרי מפרש או מחבר אשר תעיין, הוי משתדל לדעת תחילה דרכי המפרש ההוא שמוליך בדבריו, ואח"כ הוי מעיין בו וראה אם הולך לשיטתו בדברים ההם ובענייניו". הדברים הובאו ע"י הר"י טברסקי, במאמרו: "ספר משנה תורה לרמב"ם – מגמתו ותפקידו", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ה, עמ' 15. עוד לענין זה ראה במבואו הנ"ל (לעיל, הערה 4) לספר "משנה תורה" (1980) עמ' 20 ואילך (שם צויינה ספרות נוספת לענין זה); ובמאמרו על פועלו הקהדיפיקטיבי של ר' יוסף קארו, שנדפס ב־JUDAISM כרך 1967 (16) עמ' 151 והערה 30 שם. ולאחרונה: ד' הנשקה, "כלום נאמן הרמב"ם להעיד על נוסח ספרו?", סיני קד (תשמ"ט) ע-פ.

אמרם בכל המשנה **תרם ותורם ויתרום**. מקשים עליו הבלשנים החדשים, ואומרים שהעיקר ה**רים ומרים וידים**. ואינו קשה באמת, כיוון שהעיקר בכל לשון חוזר למה שדברו בו בעלי אותו הלשון ונשמע מהם, ואלו בלי ספק עבריים בארצם כלומר בארץ ישראל, והנה נשמע מהם תרם וכל מה שהופעל ממנו (= כלומר: הטיות השורש ת.ר.ם. על צורותיהן השונות). וזו ראייה שזו אפשר בלשון, ושזה מונח בכלל המונחים העבריים. ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שחושב מן החדשים שלשון המשנה אינו צח ושהם עשו פעלים שאינם נכונים באיזו מלה מן המלים. והיסוד הזה שאמרתי לך נכון מאד אצל המלומדים השלמים המדברים על העניינים הכלליים הכוללים כל הלשונות כולם.

על הערכתו את לשון המשנה ניתן ללמוד גם מהדברים שכותב הרמב"ם אגב ארחו, בתיאור דמותו של ר' יהודה הנשיא. בין שאר תכונותיו של רבינו הקדוש, מדגיש הרמב"ם את היותו **"צח לשון ובקי בשפה העברית יותר מכל אדם"**.

שאלת הלשון הראוייה לכתיבת חיבוריו שבה וטרדה את מנוחתו של הרמב"ם עד ערוב ימיו. בתשובתו לרבי פנחס, הדיין מצורף מסיח הרמב"ם בפני עמיתו את צערו על כך שחיבר את ספר המצוות ב"לשון ערבי":

"וניחמתי הרבה על שחיברתי בלשון ערבי מפני שהכל צריכין לקרותו ואני מחכה עתה שאעתיק אותו ללשון הקדש בעזרת שיד".

רוח דומה עולה גם מתשובתו של הרמב"ם לחכמי לונלי, שפנו אליו בבקשה שיתרגם להם את ספרו **"מורה נבוכים"**:

...נר לרגלינו דברו ואור לנתיבותינו ודרכינו, הרב המופלא, החכם המעולה, ככתם טהור לא תסולה, רוח אפינו ורוח חיים בקרבנו, פרשינו ורכבנו, משנה למשה רבינו, הרב המובהק הגאון רבינו משה איש האלהים בן כבוד החכם הרב הדיין רבינו מימון זצ"ל... הנה החילות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה (= ספר "משנה תורה"),

6. הכוונה היא לדברים שכתב מנחם בן סרוק בהקדמה למחברתו. ראה הערת הר"י קאפח שם, הערה 2.
7. הקדמה לפירוש המשנה, מהד' קאפח (ירושלים, תשכ"ג), ט, רע"א. מעניין להשוות תיאור זה עם דברי השבח שתלה ר' מנחם בן ר' אהרן בן זרח, בהקדמתו לספרו "צדה לדרך" (ורשה, תר"מ) ברמב"ם עצמו ובחיבורו "משנה תורה": "...ומי ישיג צחות לשונו בעברי, קצר הבנין ורחב הענין".
8. א"ח פריימן, תשובות הרמב"ם (ירושלים, תרצ"ד) סימן שסח, עמ' 334-335; י' בלאו, תשובות הרמב"ם חלק ב (ירושלים, תשמ"ו) סימן תמד, עמ' 724-725.
9. התשובה נתפרסמה לראשונה על-ידי א' קופפר, תרביץ לט (תשל"ט) עמ' 178-180; ושבה ונתפרסמה על-ידי בלאו, במהדורת "תשובות הרמב"ם" שלו, חלק ד (ירושלים, תשמ"ו) עמ' 30-34.

אשר יעשה כמעשיך וכגבורותך, כי הנה הגדלת והוספת לעשות טובה לבני עמך על כל אשר היו לפניך. להבין ולהשכיל ללמוד וללמד. ועתה נא הואלנו לדבר אל אדונינו, ותיקר נא נפשיך ונפש עבדיך אלה בעיניך, ומחסדך הגדול הוסף ידך שנית לקנות את שאר עמך, כיד אלהינו הטובה עליך לחבר משאר ספרי חכמתך הנמצאים עמך, לשלחם אלינו ולהשכילנו בהם... ודבר אתה עמנו ונשמעה ולא בעמקי שפה, ובלשון טהרה תדבר אל העם הזה למען יאמינו, ויבינו, וישכילו לקול האות האחרון (= "מורה נבוכים") כאשר עשו לקול האות הראשון (= "משנה תורה") ותכתוב לעם ולהמונם ככתבם וכלשונם (= ראה אסתר ח, ט: "ואל היהודים ככתבם וכלשונם", כלומר: בלשון-הקודש), והיה לך ליד ושם טוב, שם עולם אשר לא יכרת..."

והרמב"ם משיבם:

מי זאת העדה הנשקפה כמו שחר, יפה כלבנה (= רמז לעיר לונלי, שפירושה: "עיר הירח") ברה כחמה, איומה כמגדלות, היא העדה הקדושה, האבן הראשה, אשר על לוח לבם התורה חרושה, וקשתה במלחמה נטושה, ולהם לבדם היא היום למורשה, עדת לונלי... ואשר שאלתם שעתיקנו (= שאעתיקנו, והכוונה ל"מורה נבוכים") לכם בלשון הקודש, מי יתנני כירחי קדם לעשות שאלתכם בזה הספר ובשאר הספרים שחברתי לכם בלשון קדר, אשר הקדיר שמשה, כי עם אהליהם שכנתי, ושמחה גדולה היה לי בזה להוציא יקר מזולל ולהשיב האבידה לבעליה, אבל סיבות הזמן סבבוני, ואפילו הפירושים¹⁰ שעשיתי וכמה עניינים שחברתי בלישנא דרבנן, שהם עדיין אפלות, לא נשאר לי פנאי לדקדק אותם ולהגיהם עד שיצאו לאור העולם, וכל שכן להעתיק מלשון ללשון... ואל תשענו על מלחמתי, אנכי היום לא אוכל עוד לצאת ולבוא, וכבר זקנתי ושבתי לא מרוב השנים, אלא מטבע הגוף שהוא ידוע חולי והבורא יתברך יסייע על ידכם לשים אתכם לשם ולתהלה בקרב הארץ.

הנה כי כן, גם כאן הרמב"ם מבחין בין סוגי הלשוניות השונים, אם כי בשני המקורות האחרונים, עיקר האבחנה בדברי הרמב"ם היא בין הלשוניות הזרות ("לשון ערבי", "לשון קדר") ללשון העברית ("לשון הקודש", "לישנא דרבנן") וקשה להסיק מהן בוודאות מהי האבחנה, אם בכלל ישנה כזאת, בין "סתם" ל"לשון הקודש", ובין "לישנא דרבנן".

בחינה אמיתית של הגדרת הרובד הלשוני בו בחר הרמב"ם לעשות שימוש

10. דברי הרמב"ם מכוונים ככל הנראה כנגד פירושו לתלמוד. על סוגייה זו, שעסקו בה חכמים שונים, ראה לאחרונה: י' תא-שמע, "פירוש הרמב"ם לתלמוד – חידה ודרך פתרונה", שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט).

ב"משנה תורה" מחייבת עיון מדוקדק בכל פרט ופרט לשוני המתגלה בחיבור, תוך כדי נסיון למצות הימנו שיטה כוללת (שוודאי ומתלווים אליה לעיתים יוצאים מן הכלל, ככלל מערכת לשונית שהיא). עבודה מעין זו עדיין מצפה לפועלה. נסתפק כאן בהצבעה על מקצת דברים שצדו את עינינו בשעת הלוכינו בדרכי ה"יד החזקה".

נוסח הרמב"ם

התפוצה הרבה לה זכה "משנה תורה"¹¹ הביאה עימה מאות רבות של "תיקונים", קטנים וגדולים עליהם מעיד הרמב"ם עצמו, בתשובות שהשיב לשואליו, בנוגע ל"טעויות" שנפלו בחיבור, כמו גם חכמים הראשונים שחיו סמוך לזמנו של הרמב"ם¹². בכלל אלו, תיקונים בלשון שאינם משנים את העניין, אך משבשים את הלשון המיוחדת שביקש הרמב"ם לשוות לחיבורו. לפיכך, כל עיון לשוני ב"משנה תורה", מן הראוי לו שיבקש אחר הנוסח הקרוב ביותר לזה שיצא מתחת ידיו של הרמב"ם. חשיבות מיוחדת יש ליתן לכמה קטעים מ"משנה תורה" שנכתבו בעצם ידו של הרמב"ם¹³. אמנם, גם בשימוש בכתב־יד זה יש לנקוט זהירות מרובה קודם שבאים להסקת מסקנות ביחס ללשון שבחר לו הרמב"ם לחיבורו. ופירוש המשנה יוכיח. בין נוסח המשנה שחלקו הגיע לידנו כתוב ומונח בחותם כתב־ידו של הרמב"ם, ובין פירושו למשנה החונה עליו מצויים חילופי לשון לא מעטים¹⁴.

11. בנוסף לעדויות שונות שהגיעו אלינו, המתעדים את סדרי הלימוד בישיבות, ואת המקום שתפסו חיבורי הרמב"ם במסגרתם, נתפרסמו בדור האחרון עשרות רשימות ספרים עתיקות (חלקן נמצא בגניזה הקהירית וחלקן במקומות אחרים) בהן מאוזכרים עשרות טפסים של ספרי "משנה תורה", לעומת מספר טפסים קטן בהרבה של התלמוד והלכות הרי"ף. באוצרות הגניזה בקיימברידג' ואוקספורד ובספריות שונות בעולם מצויים עשרות של טפסים שונים מ"משנה תורה" בכתב־יד. עובדה זו כשלעצמה מאשרת את תפוצתו הרחבה של החיבור. על מספר כתבי־היד שנמצאו, מחיבור מסויים, כעדות מסייעת למידת תפוצתו של אותו חיבור, ראה: יעקב ש. שפיגל, "ספר מגיד משנה: שעל 'משנה תורה' לרמב"ם, קרית־ספר מו (תשל"א) עמ' 556. הערה 5; ד"ש לוינגר, "רבי שם טוב בן אברהם בן גאון", ספונות 2 (תשכ"ג) עמ' כד-כה; שימוש יפה במתודה זו עשה ר"ח סולובייצ'ק, במאמרו על "הראב"ד מפושקירא" (באנגלית), בקובץ: פרקים בתולדות החברה היהודית (ספר היובל ל"י כ"ץ, ירושלים, תשמ"ז) עמ' 9.
12. וכבר עמדו חכמים שונים בהרחבה על תופעה זו. ראה לדוגמא: רמ"מ כשר, "הרמב"ם בדפוס ובכתב־יד", סיני יח (תש"ז) עמ' א"ח; עגי'עט; קנביקס; רעטרפד; י"י ואל, "נוסח מקובל ונוסח מוגה בספר 'משנה תורה' לרמב"ם", קרית ספר יט (תש"ב-תש"ג) עמ' 140-143; ועוד.
13. פורסמו על־ידי ש' אטלס תחת הכותרת: "קטעים מספר יד החזקה לרבנו משה בן מיימון ז"ל", לונדון ת"ש; ועל־ידי מ' לוצקי, בסוף "משנה תורה", מהד' שולזינגר, ניר-יורק, תשי"ז. א' הורביץ, "שרידיים נוספים מספר משנה תורה כתובים בעצם כתי" של הרמב"ם מגניזת קהיר", הדרום לח (תשל"ד) עמ' 4-44.
14. ראה: ת' צורבל, "לשון המשנה באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, תשמ"ז) עמ' 21.

אף ההנחה, המתקבלת על הלב, שאותם קטעי "אוטוגרף" שהגיעו לידינו אינם אלא "הנוסחה הילדה" (כניסוח הרמב"ם) של "משנה תורה"¹⁵, מחייבת אותנו בזהירות יתירה בדרך הסקת המסקנה בהילוכנו בסוגייה סבוכה זו בה אנו עומדים.

בנוסף לקטעי ה"אוטוגרף", יש ליתן את הדעת לכתב־יד נוסף, הכולל את הספרים "מדע" ו"אהבה", שעל־גביהם מצויה עדותו של הרמב"ם: "הוגה מספרי אני משה בן מימון זצ"ל"¹⁶. עדינוסח נוספים, שעברו – באופן יחסי – הגהות מועטות הם כתב־היד התימניים הקדומים, והדפוסים הראשונים¹⁷.

עקבות לשון חכמים ב"משנה תורה"

כבר עמדנו לעיל על הדרך הישרה שיש לבור בבחינת שימוש של הרמב"ם בלשון המשנה כבסיס לחיבורו "משנה תורה", דרך הצריכה זהירות רבתי: כבר העיון הקל בלשון החיבור מגלה שרבה בו השפעת לשון חכמים המאוחרת, היינו: העברית שבפי אמוראי א"י ובלב. ואין זה מפליא: הרמב"ם מדגיש, שוב ושוב, את הסתמכותו על דברי התלמודים כבסיס לחיבורו, ועובדה זו בולטת מכל פינה בחיבורו¹⁸.

15. ראה את ביקורתו של ש' אסף על מהדורת אטלס, קרית ספר יח (תש"א-תש"ב) עמ' 150-156.
16. כתב־היד מצוי בספריה הבהוליאנית באוקספורד. כתב־היד כולו פורסם על־ידי רמ"ח חיימזאהן, ניר־יורק תרצ"ז-תש"ט. חילופי גירסאות מספר המדע הועתקו ברמב"ם, מהד' מוסד הרב קוק, תשכ"ד. נוסח ספר "אהבה" שב ופורסם בשניה, על־ידי רנ"א רבינוביץ, בלוויית פירושו "יד פשוטה", ירושלים תשד"ם (וראה הערתו שם, עמ' 9). ראה עוד: ש"ז הבלין, דעות לב (תשכ"ז) עמ' 114, 117 ואילך. על כתב־ידי נוספים שהוגהו בחתימת הרמב"ם, ראה ד"ש לוינגר במאמרו הנ"ל (הערה 11) עמ' כד-כה.
17. יש לציין במיוחד את עבודתו המונומנטלית של הר"י קאפח, המוציא לאור "משנה תורה" (קרית־אונג, תשד"מ –) על־פי נוסחם של כתב־ידי תימניים, בלוויית תמצית ממאות ספרי הפירושים והחידושים החונים עליו. לנוסחם של הדפוסים הראשונים, יחסם זה לזה וערכם ראה: ר"ל מימון, מבוא לצילום "משנה תורה" דפוס רומי (ירושלים, תשט"ז); רש"ז הבלין, הקדמה להוצאה הפקסימילית של "משנה תורה" דפוס קושטא; ר"ש פרנקל, הקדמה לספר "זמנים" בהוצאתו (ירושלים-בני-ברק תשל"ח) ושם, בהקדמה לילקוט שינויי הנוסחאות, עמ' תשכט-תשל"א. תרומה חשובה בנושא זה, היא הופעתם של שרידי דפוסי ספרד שמלפני הגירוש, שנמצאו בגניזת קהיר ובכריכות ספרים. דפים אלו נתפרסמו ע"י א' הורביץ (ניר־יורק, תשמ"ה) בלוויית שינויי נוסחאות מהדפוסים הראשונים, ומבוא רחב.
18. מבחינה מתודית מן הראוי, איפוא, שבחינה מקיפה של דרך שימוש הרמב"ם בלשון המשנה תיערך תוך כדי אבחנה בין מקומות, והן רוב החיבור, המיוסדים על מקורות מקראיים, אמוראיים או בתר־אמוראיים, בהם יש מקום רב יותר להגררות אחר ניסוח ולשון המקור, ובין מקומות שהן פרי ניסוחו של הרמב"ם עצמו. עובדה זו, המשמשת מסד ל"משנה תורה" כולו, העסיקה מאות בשנים את לומדי הרמב"ם ופרשניו, שניסו לחשוף את המקורות מהן שואבים הדברים, ולגלות את יחסו של הרמב"ם אליהם. לביטוי מנוסח להפליא, מודגש ומודגם זכתה לבוא בדורנו במשנתו המחקרית של הרב"ז בנדקט, הנמסרת, מגילות-מגילות על-פה, מזה עשרות שנים. חלק ממנה הופיע לאחרונה במרוכז, בספרו: "הרמב"ם – ללא סטיה מן התלמוד" (ירושלים, תשמ"ה).

לעיתים, כלאי הלשון עליהם רמזנו לעיל, ניכרים היטב בנוסחי הדפוסים של משנה תורה. אמנם, לא ניתן לומר בוודאות כי כל היוצא־מִן־הכלל – לא ללמד על הכלל כולו יצא, אלא על עצמו בלבד.

נפתח בהודייה תחילה. בלשון חכמים המקורית שימשה לשון "הודייה", תחת לשון "הודאה" המאוחרת, הן בהיותה נסמכת תדיר לשבח, והן בהקשרה המשפטי כתיאור הסכמה לטענה הבאה מפיו של התובע. הודייה־ההודאה זו, על שתי משמעויותיה מופיעה ב"משנה תורה" עשרות פעמים. עיון בדפוסים המאוחרים, המצויים בידי הלומדים, מגלה כי לעיתים נשתמרה בצורתה הקדומה (ראה לדוגמה, הלכות תפילה א; ב, ד; ה, י; ברכות ב, ג; י, א; יא, א; שופר ג, ז; חנוכה ד, יב; שכירות ב, ח; טוען ונטען ג, ח; ז, א; ועוד), ולעיתים נשתמרה בצורתה המאוחרת (תפילה ב, יג; יד, ג; שבועות ח, ח; זכיה ומתנה י, ד; ועוד).

עירוב הלשון בולט בעיקר במקום בו מופיעות שתי הצורות זו בצד זו. בהלכות ברכות (א, ג) כתב הרמב"ם: "...וברכות רבות תקנו חכמים דרך שבח והודיה ודרך בקשה כדי לזכור את הבורא תמיד", ולהלן שם (הלכה ד): "נמצאו כל הברכות כולן שלשה מינים ברכות הנייה וברכות מצוות וברכות הודאה שהן דרך שבח והודיה ובקשה כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו". פתח וסיים בהודיה ומיצע בהודאה!

עיון בכתב היד הנ"ל, שהוגה מספרו של הרמב"ם ונחתם בטבעת המלך, מגלה כי בכל עשרות המקומות ב"משנה תורה", למעט אחד (אותה הלכה שהובאה לעיל, בדבר "ברכות ההודאה") תמיד מופיעה צורת הלשון הקדומה, "הודיה"²⁰. אמור

19. על צורה זו, ומקבילתה המאוחרת – "הנאה", ראה להלן.

20. וראה גם הנוסחאות מדפוסים קדומים של "משנה תורה", (לעיל הערה 17) עמ' 86. יש לציין, כי במקום אחד אף נשמטה לשון "הודאה" כליל מנוסח כתב־היד, והשמטה זו אומרת דרשני. בהלכות תפילה (ב, יט) מונה הרמב"ם את ההוספות שיש להוסיף בתפילת העמידה בעשרת ימי תשובה: "יש מקומות שנהגו להוסיף בעשרת ימים אלו בברכה ראשונה "זכרנו לחיים" וכו', ובשנייה "מי כמוך אב הרחמים" וגו', ובהודאה "זכור רחמיך" וכו' ומוסיפין בברכה אחרונה "בספר חיים" וכו'...".

אמנם, בכתב היד שהוגה מספרו של הרמב"ם חסרה כליל תוספת התפילה של ברכת ההודאה, ואף התוספת בברכת השלום לא היתה בגוף כתב היד המקורי ונתלתה בין השורות. גם בנוסח שפירסם הר"י קאפח מכתב־יד תימני, הידועים בהשתמרותו היחסית של נוסח החיבור בהם, נעדרת התוספת של ברכת ההודאה. הלא דבר הוא! קרוב לודאי שבמקומות שהזכיר הרמב"ם לא נהגו כלל להוסיף בברכה זו, ומעתיקים מאוחרים שבמקומם או בזמנם נהגו בתוספת זו "עדכנו" את נוסחו של הרמב"ם. תופעה זו נפוצה לרוב בכל קטעי התפילה ב"משנה תורה", וממנה ובה מודעה רבה לתורת הרמב"ם: כל עיון בקטע מעין זה מצריך משנה זהירות ושיקל־דעת מרובה קודם שבאים לקבוע בו גופי הלכות ביחס לנוסח התפילה של הרמב"ם. ובה של בני תימן המשתלשל הימנו (וראה לענין זה: ד' גולדשמידט, "סדר התפילה של הרמב"ם עפ"י כת"י אוקספורד", ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ז (תש"ח) עמ' 185-213. "הגהות" מעיון אלו חשובות ביותר אף לאפשרות לקבוע בעזרתן את מקומם וזמנם של כתב־היד, או סופריהם, ואכמ"ל. על תוכנם של דברים בהלכה מסויימת זו.

מעתה: קרוב לודאי שלשון "הודיה" היא שהיתה בנוסח המקורי, אלא שברבות העיתים, נשלחה בה ידם של סופרים ולומדים שהמירוה בהודאה המורגלת על לשונם.

אף בקרדום, הוא הקורדום בלשון חכמים המקורית²¹, ניתן לחפור על מנת לגלות מקצת צפונותיה של לשון חכמים ב"משנה תורה".

כלי זה מופיע עשרות פעמים בחיבור, וברבות מהן נשתמרה צורתו המקורית: קורדום (תשובה ד, ד; שבת כה, ז; שביתת יום-טוב ד, י(3); ח, ה; כלים יא, כא; יב, וז; מקוואות ג, ט). מכל מקום, בספרי ה"יד החזקה" שנלמדו באופן יחסי, יותר מן האחרים, ניכרת "שחיקה" בשימוש הלשון המקורי, ומעבר ללשון הנפוצה יותר. לעיתים, מבט ראשון קורא למעיין להורות באצבע על התהליך. בפרק הששי מהלכות מעילה מוזכר הכלי ארבע פעמים: בשלש הראשונות ל"קורדום", אבל ברביעית – "קרדום"!

לכאורה, אף במקום ש"קרדום" לפנינו, ניתן היה לשער, שאינו מקורי. בדפוסים המאוחרים מופיע בהלכות תלמוד-תורה (ג, י) ציוויים של חכמים: "ועוד צו ואמרו אל תעשם עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן".

"ועוד צו ואמרו" – לשון ציטוט היא. במקרה דנן, מקורה כמובן ממשנת אבות (ד, ז). בכתב-יד עתיק יחסית (ראה הקדמת הר"י קאפח לפירוש המשנה, סדר נזיקין שבההדרתו), שם: "קורדום". היה זה אך סביר לומר, שאף לפנינו היה כן, אלא שגרם חטאם של מעתיקים. לא זו אף זו: בדפוס הראשון של "משנה תורה" (רומי, לפני שנת ר"מ) במקום זה: "קורדום"! אף טעם הגיוני ניתן היה לתלות בחילוף זה: שכחותה של המסכת, והשתגרותה על-פיהם של לומדים ומגיהים, בנוסחיה המעובדים, הם שהביאו להגהתה ולהגהת התלויים בה כלאחר יד²².

ואף-על-פי-כן: משבאים אנו אל אדון השמועה, אל הרמב"ם עצמו, הרי שמוצאין אנו בכתב-יד, בריש הלכות שאילה דווקא את צורת "קרדום" המאוחרת²³. מכאן אתה למד: עד שבאים לקבוע מסמרות בעניין כלשהוא, יש לשקול היטב כל שניתן. לעיתים עולה האפשרות שצורות לשון המשקפות לשון חכמים אינן אלא צורות שנשתמרו במסורות סופרים ולא דווקא במסורתו של הכותב. כאמור לעיל,

ראה מש"כ הר"י קאפח והר"ן רבינוביץ בפירושם על אתר. על שיבוש בנוסח התפילה מעין זה, העיר רש"ז הבלין, במאמרו הנ"ל (הערה 16) עמ' 116-117.

21. ראה: מ' בר אשר, "פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה", עדה ולשון ו (ירושלים, תש"ם) 19 וש"נ. [להלן: בר-אשר, פרקים].

22. מסיבה זו, יש לנקוט בכל הנוגע למסכת אבות, במידה גדושה של זהירות קודם שבאים לקבוע בה גופי הלכות. לנוסח לשון חכמים במסכת זו, ראה: ש' שרביט, "נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן, תשל"ז).

23. אם כי, כמובן ניתן לטעון כאן שאין זה אלא חילוף התלוי בכתוב מלא וחסר, ואף קרדום-קורדום הוא, אלא שנכתב בכתוב חסר.

בסוגיה שלפנינו הדברים סבוכים יותר, שכן כמות החומר שנשתמרה מכתבת-ידו של הרמב"ם מועטה ביחס, ואף היא, לדעת כמה חכמים, פרי נוסח ראשון של החיבור, כך שאין למהר ולקבוע מכוחה מסמרות. מעיון ראשוני בלשון החיבור, עולה לעיתים הרושם שהרמב"ם נטה לקבוע את לשונם של מקורותיו בנוסחם כפי שהיה לנגד עיניו. ממילא, במקום שעשה שימוש במשנה כמקור – יש יסוד להניח ששימר את נוסח המשנה שהיה לפניו, ואילו במקום שעמד בפניו מקור ששימר צורות לשון מאוחרות יותר – נכנס זה לעיתים לחיבור מבלי שיעבור "תרגום" ללשון המשנה בהתרתה. קביעה מעין זו היא בעלת חשיבות מרחיקת לכת אף לעניין הנסיון לדלות מנוסח "משנה תורה" את נוסח הספרים שעמדו לפני הרמב"ם, ועדיין צריכה היא עיון רב. מכל מקום, אם כנה היא, הרי שאין לדבר על "לשון המשנה" בה ביקש הרמב"ם לנסח את חיבורו, כעדות עצמו, כתואמת לחלוטין את לשון המשנה, אלא יש כאן תיאור כללי בלבד, המבטא את הרצון להינתק מן הלשון המקראית ומן הארמית התלמודית.

לאור סייגים אלה, שראוי כי יונחו דרך-קבע נגד עיני המבקש אחר עקבותיה של לשון חכמים ב"משנה תורה", בחרנו להביא מספר דוגמאות נוספות המדגימות את השתמרות צורתיה הקדומות של לשון המשנה ב"משנה תורה".

למעלן, למטן – למעלה, למטה: הן לצורות המקוריות בלשון חכמים, "למעלן, למטן"²³, והן לאלו המאוחרות שהומרו בהן – "למעלה, למטה" קיימות מספר היקריות ב"משנה תורה". אמנם, בעוד שהאחרונות מופיעות במאות מקומות בחיבור, הרי שצורת הלשון המקורית מתועדת בעיקר באותן קובצי הלכות ב"יד החזקה" שנלמדו, באופן יחסי, במידה מועטת. יש להניח כי עובדה זו, שכבר עמדנו עליה לעיל, היא שסייעה לשימורן של צורות-הלשון המקוריות עד לדפוסים אחרונים.

כך, לדוגמא, בהלכות עבודת יום-הכיפורים (ד, ב): "ועל כולן הוא נותן **מלמטן למעלן**, חוץ מן האחרונה שהיתה לפניו שהוא נותן **מלמעלן למטן**". וכן בהלכות בית הבחירה (ה, ט): "עזרת הנשים היתה מוקפת גזוזטרא כדי שיהיו הנשים רואות **מלמעלן והאנשים מלמטן**".

כדוגמת ההלכה שהובאה לעיל, מנוסחת בדפוס ראשון של "משנה תורה" (רומי, לפני שנת ר"מ) הלכה מהלכות טומאת מת (ו, ח) בלשון כלאיים:

... היתה הארון החקוקה בסלע רחבה **מלמטה** וצרה **מלמעלן** והמת בתוכה הנוגע בה **מלמטן טהור ומלמעלן** טמא שהרי הצדדין **מלמעלן**...
היתה הארון רחבה מלמעלן וצרה מלמטן... מטפח הסמוך לקרקעיתה **ולמעלה** טמא(ה) מטפח **ולמטה** טהור".

23. י' קוטשר, "מחקרים בעברית ובארמית" (ירושלים, תשל"ז) עמ' נה. על תמורה מעין זו, שחלה בנוסחו המעובד של הרש"ס לתלמוד הירושלמי, רמזתי במאמרי: "ירושלמי פאה – המה ראו כן תמהו", **עלון שבות** (לבוגרי ישיבת הר עציון) גליון מס' 6 (אלול תשמ"ח) עמ' 56.

הדעת נותנת שהצורה המקורית היתה מלמטון-מלמעלן לכל אורך ההלכה²⁴ אלא שחלו בה ידים שבקשו ל"תקן" ונמצאו מעברים צורתה המקורית של לשון החיבור²⁵.

תופעה זו, של השתמרות צורות לשון קדומות בחלקי חיבור שנלמדו באופן מועט יחסית לשאר חלקיו ידועה היטב מכתבי-היד של המשנה, והיא מתאמת פעמים רבות אף בעניין שאנו עסוקים בו. כדוגמא נוספת, ניתן להביא את החילוף **טיבור-טבור**: בנוסח הדפוסים של "משנה תורה" נשתגרה דרך-כלל לשון "טבור" המאוחרת²⁶ (יסודי-התורה ב, ט; ד, ב; שבת ב, יא; כא, לא; שחיטה ט, ז). אמנם, בהלכות שלימודן לא היה שכיח כל-כך, נשתמרה – אפילו בדפוסים המאוחרים – צורת הלשון המקורית "טיבור" (ראה כלי המקדש ח, יח; י, א; ביאת מקדש ח, ט; וע"ע שבת ב, יד; איסורי ביאה י, יא; כא, כג).

שכיחותה של הצורה המקורית נותנת מקום לחשד שאף בשאר מקומות, מקצתן או בכולן שלטה צורה זו, אלא שהומרה בצורה הנפוצה ממנה. סיוע לכך ניתן למצוא בכתבי היד הטובים של "משנה תורה". כך, לדוגמא, בהלכות תפילין ג, יב בדפוסים: "וכיצד עושים הרצועות... ותמתח שתי הרצועות מכאן ומכאן עד שיגיעו לטבור או למעלה ממנו מעט". אבל בכתבי-היד ש'הוגה על-ידי הרמב"ם"; "עד שיגיעו לטיבור".

דוּת־חֲדוּת: על הקושי בהכרעה ברורה וחד־משמעית בכל מקרה ומקרה ניתן לעמוד מתוך עיון בלשון אחת, שהכל מבקשין לירד לתוכה בעת האחרונה, ומתוך כך זכתה לעיון מעמיק²⁷: כוונתנו לדוּת ולחליפתה החדות. בפירושו למשנה נוקט הרמב"ם לשון חדות, ואף משכתב דוּת במהדורה קמא – כנראה בעקבות השתגרות "לשון אחרון" – שב ותיקן במהדורא בתרא כנוסח לשון חכמים במשנה – "חדות"²⁸. וכאן הבן שואל: מהי הלשון שברר לו הרמב"ם בערוב ימיו לקובעה ב"משנה תורה"?

עומדים אנו כאן, כמו במקרים אחרים, נבוכים בפני העולה לנו מן ההלכות: בנוסח הדפוסים, ראשונים כאחרונים, כל שנשמכת אצל הבור – הריהי דוּת (שבת י, יד; מכירה כד, טו; כה, ב'ג (5*); כו, ד; טומאת צרעת טז, ט). אמנם, כשעומדת היא

24. נוסח "מנומר" זה כשלעצמו, משתנה בדפוסים האחרונים מדפוס לדפוס, אך בכולן נותרים "כלאי הלשון" בעינם. קשה להניח שנוסח מעין זה הוא מקורי. לכן יש לשער, שאף כאן, כמו ברוב המקומות, תקף הכלל של "קשה עדיף", ויידחה תדיר מפני שאינו תדיר.

25. צא ולמד: בחלק מן הדפוסים המאוחרים הוסיפו ו"תיקנו" בהלכה זו כל המקומות, "למעלה, למטה", פרט לאחד (!). וראה תופעה דומה בהלכות טומאת מת טז, ג.

26. בראשון, פרקים (לעיל, הערה 21) עמ' 18 וש"נ.

27. בראשון, פרקים (לעיל, הערה 21) עמ' 28; י' אליצור "חדות-דות – מלה שהשתבשה או נוסחאות מקוריות שונות?", לשוננו מח"מ (תשמ"ז-תשמ"ז) עמ' 132-141; מ"ע פרידמן, "לענין חדות-דות", לשוננו נ (תשמ"ו) עמ' 72, ותגובת י' אליצור, שם, עמ' 73-76; ס' הופקינס, "על דוּת-חדוּת בפירושה המשנה לרמב"ם", לשוננו נג (תשמ"ט) עמ' 124; ד' טלשיר, "עוד לענין דוּת-חדוּת", שם עמ' 125; ותגובת י' אליצור, שם.

28. ראה הערתו הנ"ל של הופקינס (לעיל, הערה 27).

ב"רשות עצמה", בהלכה מהלכות טהרות (טומאת מת כא, זח) הריהי חדות (תריסר פעמים), ועדיין מאזני לשון זו מעויינים, וצריכים הכרע.

הונייה־הונאה: הצורה המאוחרת, "הונאה", חדרה הן לדפוסים ראשונים והן לאחרונים (להלן נצטט על־פי מהדורת ורשה, תרמ"א הנפוצה): "קנה ומחזיר הונאה" (הלכות מכירה יג, ב), אבל מיד בסמוך לה, תוך כדי דיבור: "בעל הבית שמכר כלי תשמישו – אין לו הונייה". ולהלן, שם (הלכה ג): "האומר לחברו על מנת שאין לך עלי אונייה יש לו עליו הונייה". וכן שם, בהלכה יזיח: "השוכר את הכלים... יש להם אונייה... ואם יש בה הונייה... נראה לי שהקבלן יש לו הונאה... הרי זה יש לו הונייה". מכל מקום, בולט כאן מספר הפעמים הרב, בו נשתמרה דווקא הצורה הקדומה (השולטת בכ"י קויפמן למשנה). אגב, ערבוביה מוחלטת זו, בחילוף הונייה־אונאה־אונייה מצוייה אף בנוסח המשנה של הרמב"ם, על כתבי־ידותיו (בעיקר, בפרק הרביעי מבבא־מציעא).

הנייה־הנאה: קרוב לו הן מבחינת הצליל, והן מבחינה לשונית הוא החילוף בין הנייה והנאה. אף כאן נשתמרה הצורה הקדומה²⁹ בדפוסים: "בין יש לו הנייה בעדותו בין אין לו הנייה בעדותו" (שחיטה י, יד); "ויפגום באותה הנייה בשוה פרוטה" (מעילה ו, א); "שאיין זו הנייה הניכרת" (שם, ח); לצד הצורה המאוחרת: "אם נתחככה בכותל להנאתה" (נזקי־ממון א, י); ועוד כהנה וכהנה.

גודל־אגודל: הצורה המקורית בלשון חכמים היא **גודל**, ורק במקורות מאוחרים הוספה לראשה האל"ף³⁰. ב"משנה תורה" מופיעה תמיד הצורה המקורית. כך, לדוגמא, בההלכות דעות (ה, ח): "ולא יהלך עקב בצד **גודל** בנחת" (אבל בכת"י טיבינגן־ברלין A7 כבר: אגודל); הלכות ספר תורה (ט, א): "אין עושין ספר תורה לא ארכו יתר על היקפו... שהם ארבע ועשרים אצבע ברוחב **הגודל** של יד"; הלכות ספר תורה (ט, ט): "רוחב **הגודל** האמור בכל השיעורין האלו..."; הלכות ציצית (א, ו): "כיצד עושין את הציצית... ואורך החוטין השמונה אין פחות מארבע אצבעות... וכל האצבעות **בגודל**"; הלכות שבת (יז, לו): "האצבע שמשערין בה בכל מקום היא רוחב **הגודל** של יד, ועוד.

כתחילה־בתחילה: הצורה המקורית של לשון חכמים היתה "**כתחילה**", ונשתנתה ל"**בתחילה**"³¹ בדפוסים המאוחרים. נפוצה ביותר היא צורת השימוש המושפעת מלשון התלמוד הבבלי – "**לכתחילה**". הצורה המאוחרת, מצוייה לרוב בעשרות מקומות בנוסח הדפוסים (ראה, דרך משל: דעות ד, ז; תלמוד־תורה ב, ב;

29. שתי הצורות מופיעות מאות פעמים בחיבור, פעם בכה ופעם בכה.

30. בראשר, פרקים (לעיל, הערה 21) עמ' 18 וש"נ.

31. י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה** (ירושלים, תשכ"ד) עמ' 1260-1261. השווה לענין זה נוסח ההגדה של פסח: "**מתחילה** עובדי עבודה זרה היו אבותינו", וכו'. הירושלמי (פסחים פ"ה ה"ה, לו ע"ד) בנוגע לסוגייה זו גורס: "**מתחלה** צריך להתחיל בעבר הנהר ישבו אבותיהם" וכו'; אבל בגירסת הרשב"א (יבין שמועה, מ, ב): "**בתחלה** צריך להזכיר"; וראה דברי הרמ"מ כשר, הגדה שלמה (ירושלים, תשכ"ז) עמ' 13.

תשובה ו, ה; תפילה ה, י; ז, יד; תפילין ד, ח; ועוד כהנה וכהנה). מכל מקום, עובדה ראוייה לציון היא שבשלושה מקומות נשתמרה אף בדפוסים צורת הלשון המקורית. בהלכות שביתת יום טוב (ז, ב): "אבל משקה הוא (= בחולו של מועד) מן המעין, בין שהיה בין שיצא כתחלה ממשיכו ומשקה ב'י'.³² וכן בהלכות שמיטה ויובל (א, ט): "ועושיין את אמת המים כתחלה". ובהלכות נחלות (י, ב): "מי שצוה בשעת מיתתו שיתנו לפלוני דקל או שדה מנכסיו... ואחר כן חוזרין וחולקין כתחלה".

תופעות לשוניות

נשילת ל' הפועל בפעלי ל"א: העלמות (או האלמות) ל' הפועל בפעלי ל"א ונטוייתה על דרך גזרת ל"ה האופיינית ללשון חז"ל, היא תופעה מצוייה בכתב-היד שהוגה עלידי הרמב"ם:

יסודי התורה פ"ה ה"ו: "ומתרפין בכל איסורין שבתורה" (לעומת: ומתרפאין בנוסח הדפוסים): ושם בהמשך בהלכה ז: "לרפות נפש אחרת" (לעומת: לרפאות בדפוסים). הוא הדין להלכות קריאת שמע: בדפוסים המאוחרים הוכתרו ההלכות "הלכות קריאת שמע", אבל בכתב-היד שהוגה עלידי הרמב"ם: "הלכות קריאת שמע", כנוסחה המקורי של לשון חכמים.³³ וכן להלן שם בהלכות: "לקרות קרית שמע... ומקדימין לקרות פרשת שמע". אמנם, שוברו של שטר זה בציודו, שהרי להלן שם: **קוראים** (ולא: קורין!) קרית שמע... קוראין אותה בלילה". ונמצאו מידות הלשון בלולות ופתוכות זו בזו. תופעה זו חוזרת על עצמה גם בהטיותיו השונות של שורש י.צ.א. ועד לדפוסים אחרונים הגיעה: "הקורא שיצתה ממנו רוח" (קריאת שמע ג, יד); "וכן אם יצתה בראשה פרוע" (אישות כד, יג); "שמעת שטבלה וקבלה מצות יצתה מכלל העכר"ם" (איסורי ביאה יב, יד). אבל גם: "ולא במנעל חדש שלא יצאה בו שעה אחת מבעוד יום" (שבת יט, טו); "שלא יצאה טומאה עדיין עליהם (תרומות ז, ט). ועוד. הצורה הרווחת בפועל זה (עשרות פעמים) היא **יצאת**: "ואם יצאת בה פטורה" (שבת יט, ד); "אלא יצאת מזיבות קטנה" (איסורי ביאה ו, טז); "ואם יצאת טריפה מתחת ידך" (שחיטה י, יד), וכי"ב.

"של" הזיקה: בכתב היד שהוגה עלידי הרמב"ם סמוכה תמיד "של" הזיקה לתבה שלאחריה, בדומה לכתבי היד הטובים של המשנה.³⁴

לא ניתן לטעון שצורת כתיבה זו משקפת אך ורק את דרכו של סופר כתב-היד, ולא את זו של הרמב"ם עצמו. בדיקת קטעי האוטוגרף שהגיעו לידינו מאשרת את ההנחה שאכן היתה זו דרכו של הרמב"ם לילך בדרכם של ראשונים בצרוף תיבת "של" הזיקה לזו הסמוכה לה.³⁵

32. כן גירסת הדפוס הראשון, רומי ר"מ; וכך במהד' הר"י קאפח המבוססת על כתב-היד התימניים. אבל בדפוסים מאוחרים כבר: **לכתחילה!**

33. ר' קוטשר, מחקרים (לעיל, הערה 23) עמ' צח-קא.

34. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה (ירושלים, תשכ"ד) עמ' 26-27.

35. ראה: ש' אטלס (לעיל, הערה 13) בצילום קטעי המקור: "שליום", "שללילה" (עמ' 6 שורה

שימור לשון קדמונים

כפי שנרמז לעיל, יש רגליים להשערה שהרמב"ם ביקש לשמר, במידת האפשר, את צורת המקורות מהן שאב את אבני הבנין לחיבורו, והדברים יפים אף לאותן מקורות ארמיים שאותם הלביש מחלצות עבריות. אמנם, לעיתים לא הבינו תלמידים מעתיקים מאוחרים את שלפניהם, והמירו צורות לשון מקוריות בצורות אחרות שהיו קרובים אצלם. כך, לדוגמא, נקבעה בכל כתיבי היד הטובים של "משנה תורה" ההלכה (הלכות תלמוד תורה ג, יג) ש"אין גורנה של תורה אלא בלילה, שנאמר (איכה ב, יט): 'קומי רוני בלילה'. מקורה של הלכה זו במדרש שיר השירים (ה, יט). המעתיקים המאוחרים שלא ירדו לסוף דעתה של לשון חכמים זו, המירוה בצורה הקלה יותר³⁶: "אין רינה של תורה", התואמת את הלשון המאוחרת המופיעה בהקשרים שונים ביחס לתפילה.

תלמיד חכמים

משבאנו לכאן נחזור לענין שפתחנו בו. פעמים שיש בכוחם של עיוני לשון להבהיר סתומות ולפענח נעלמות. כתב הרמב"ם בהלכות עבודת יום-הכיפורים (א, ח):

כל לילי יום הכיפורים כהן גדול יושב ודורש אם היה חכם. ואם היה תלמיד דורשים לפניו.

נושאי כליו של הרמב"ם לא ציינו את מקורם של הדברים שנשנו בסוף ההלכה: "ואם היה תלמיד – דורשים לפניו". מכל מקום, ברי הוא שמקור ראשם של הדברים שנשנו בהלכה זו הוא במשנת יומא (א, ו). דומה, שמעיון ראשון בנוסחה של המשנה כפי שהוא לפנינו ("אם היה חכם – דורש, ואם לאו – תלמידי-חכמים דורשין לפניו") עולה המסקנה שלפני הרמב"ם עמד נוסח שונה.

באמת אמרו: נוסחה של משנה, כמות שהוא, מוקשה הוא. מהדבק הדברים ומהקשרים למדים אנו שמשנה זו – בימי מקדש שני נשנתה, "שהיו בו כל הענינים בלתי מושלמים, כמו שידעת, והמלכים לא היו הולכים לפי המסורת הישרה והיו מעמידים כהנים גדולים בכח, אע"פ שאינם ראויים לכך ועליהם אפשר לומר שמא לא למדתה" (לשון הרמב"ם בפירושו המשנה, יומא פ"א). רק לאור רקע היסטורי זה

1); "משלאביהם", "משלשמים", "בשלהקדש" (עמ' 12); "שלגוי", "שלישראל" (עמ' 13). אמנם, במקום אחד "של דבריהם" (עמ' 8) נראית מילית השייכות פרודה מתבה שלאחריה!

36. מ' מרגליות, בהערותיו למדרש ויקרא-רבה שבהדרתו (ירושלים, תשי"ד). עמ' תזו שורה מס' 1, מבכר את הנוסחה ה"קלה", ותומך יתדותיו בדברי קבלה. עם זאת, דומה שבמקום זה יאה לומר: "דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן", ואין להמיר "גרנה של תורה" המקויים מנוסח כתבי-היד הטובים (כ"י לונדון של ויק"ר; מדרש שיר-השירים, ועוד), ומחזוק בעדותן של ראשונים כסמ"ג, עשין יב; נוסח הרמב"ם בכל כתבי-היד הטובים כאן בנוסחה "קלה", אפילו "רנה" שרוייה בה.

ניתן להבין כיצד ייתכן שהכהן הגדול ש'לא יהיה באנשי דורו מן הכהנים יותר מושלם ממנו בחכמה וביראה בנוי בעושר ובכח" עליו העיד בורא עולם (ויקרא כא, י): "הגדול מאחיר" (פירוש המשנה, שם), לא יגיע למידת חכם היושב ודורש, היודע לקרות באיוב ובעזרא ובדברי הימים, עד שנזקק הוא לסיועם של היושבים לפניו.³⁷

מכאן יסוד למסורת המשנה³⁸ ששנה הרמב"ם: "אם היה חכם", בעצמו, הריהו דורש. ואם טרם הגיע למעלה זו, והיה רק "תלמיד חכמים" – הריהו נזקק לאחרים שידרשו לפניו.

ביטוי זה, "תלמיד חכמים", הוא הביטוי המקורי המופיע תמיד בנוסח המשנה של הרמב"ם³⁹. ואף כאן: "אם חכם הוא דורש. ואם תלמיד חכמים הוא דורשין לפניו". דורשין, ולא פירש מהותן של דרשנין אלו. קרוב לודאי, שחבריו של אותו כהן גדול שלא שנה ולא למד אלא קנה משרתו בצרור זהובים לא נמנו על תלמידי חכמים שבדור, ולפיכך לא הכתירום בתואר של כבוד. דומה, שמעתיקים מאוחרים שהורגלו לצורת הלשון המאוחרת – "תלמיד חכם" – נתקשו בפירוש פשוטה של משנה, והגיהו: "אם היה חכם – דורש. ואם (לאו) תלמיד(י) חכמים (הוא) דורשין לפניו".

בין כך ובין כך, ברי הוא שממשנה זו מקור הרמב"ם ב"משנה תורה", ולשון חכמים שנשתמרה כאן תוכיח. "תלמיד חכמים" זה מופיע עשרות פעמים⁴⁰ ב"משנה תורה", וכמעט בכולן נתעלה והיה ל"תלמיד חכם". אף כאן, עיון בכתבי היד הטובים של "משנה תורה" מגלה לנו את הלשון המקורית, ומעמידנו על אמתתה.

סוף דבר

במאמר זה בקשנו לתור אחר עקבותיה של לשון חכמים ב"משנה תורה". עיון זה, ברכה צפונה בו הן למחקרה של לשון חכמים, והן לחשיפת פן נוסף בתורתו של ה'נשר הגדול". דרך הילוכנו בנתיבות החיבור חשפנו מספר תופעות ומטבעות לשון מקוריות בלשון חכמים שנשתמרו בו, ונמצינו למדים מהי מידת הזהירות שיש לנקוט בה כל אימת שמבקשים להסיק מסקנות מתוך לשון החיבור, כפי שהגיעה לידינו. חשיפת תופעות לשוניות אלו, כטיפה מן הים הגדול, ממחישה פעם נוספת את הסגנון המיוחד שאומץ על-ידי הרמב"ם ב"משנה תורה". אגב כך נמצינו נשכרים,

37. בשעת הגהה, נקרה לידי קונטרס נדיר, בשם "אוצר החכמה והמדע לספרות ישראל" (ניו-יורק, תרנ"ד) בו הופיע מאמרו של ר' מאיר איש-שלום (פרדמן), "ירידת הכהונה הגדולה בבית שני", שהרגיש בקושי וניסה ליישבו על-פי דרכו.

38. על הנוסחאות השונות למשנה זו, העיר כבר רר"נ רבינוביץ', בעל "דקדוקי סופרים". חשובה ביותר הערתו בסוף דבריו, שמציע הוא לתקן נוסח המשנה שבדפוסים כנוסח הרמב"ם שבהלכות, לפי "שידוע שדרכו להעתיק בלשון הגמרא" ו.

39. בר-אשר, פרקים (לעיל, הערה 21) עמ' 32, וש"נ.

40. כך עולה מבדיקת הממצאים במחשב. השימוש בכלי חדשני זה, מאפשר להכריע על-נקלה מחלוקות שהתעוררו בעבר – בין חכמים. ראה, לענין ביטוי זה: א' דרום, "ביקורת או קנטור", דעות לג, 197; וש"ז הבלין, "תשובה לתגובה", שם, עמ' 200.

במידה מסויימת, אף לעניין פתרון השאלה הקשה הנוגעת להערכת טיבם וטבעם של כתבי־היד ודפוסיו של החיבור. בשיטה אחרונה נסינו להראות כיצד יכול עיון מעין זה, להעמיד את הלומד על מקורן של הלכות, ולהקל על הבנתן.

כפי שהדגשנו בראשית הדברים, אין בהם כדי למצות, ולו במעט, את מידתה של סוגיה זו. ולואי ויבוא אחרים, וישפיעו לנו במדה גדושה.